

ZJAWISKO EUTANAZJI W HORYZONCIE WOLNOŚCI CZŁOWIEKA

Treść: Wstęp; 1. Definicje eutanazji; 2. Typologia eutanazji; 3. Eutanazja jako przejaw błędnej koncepcji wolności; Podsumowanie.

Wstęp

Aksjologia jest nauką zajmującą się wartościami. Z całej palety różnych wartości we współczesnym świecie jedna zdaje się wybijać na pierwszy plan, jest nią wolność. Współcześni ludzie w wielu kwestiach podkreślają swoje prawa, używając argumentu wolności np. domagając się nienoszenia maseczek, prawa do aborcji itd. Oczywiście wolność jest bardzo ważną wartością, ale należy sobie zadać pytanie czy jest ona wartością absolutną? Kolejnym pytaniem, które należałoby sobie zadać - a może nawet poprzedzić nim pytanie powyższe - jest pytanie o to czym właściwie jest wolność? Czy jest to możliwość działania bez żadnych ram i granic? Czy to nie jest już samowola? A może wolność i samowola to tożsame pojęcia?

Niniejszy artykuł skupiać będzie się na zagadnieniu wolności w kontekście zjawiska eutanazji. Wielu zwolenników działań o charakterze eutanatycznym podkreśla, że ich działanie wypływa z ich wolności. Eutanazja jest dla nich przejawem wolności człowieka, ale czy tak jest w rzeczywistości? Czy eutanazja jest przejawem wolności? A może jednak jest wprost przeciwnie i eutanazja stanowi zamach na wolność człowieka?

Pierwsza część niniejszego artykułu poświęcona zostanie próbie zdefiniowania czym jest eutanazja. Rozpocznie się ona od próby dekonstrukcji samego słowa eutanazja. Przedstawione zostanie literalne znaczenie tego

mgr lic. inż. Bartosz Pietrzak - mgr lic. teologii - filozofia chrześcijańska, mgr filozofii, mgr inż. transportu - organizacja i projektowanie systemów transportowych. Doktorant w Instytucie Filozofii Chrześcijańskiej i Nauk Społecznych Papieskiego Wydziału Teologicznego we Wrocławiu. Nauczyciel religii w II Liceum Ogólnokształcącym im. Hugona Kołłątaja w Wałbrzychu.

terminu oraz jego geneza leksykalna. W następnym etapie artykułu przedstawionych zostanie kilka różnych definicji pojęcia eutanazji, pojawiających się w różnego rodzaju słownikach i encyklopediach polskich i zagranicznych. Przedstawiona zostanie również definicja znajdująca się w dokumentach Stolicy Apostolskiej, a także definicje eutanazji proponowane przez współczesnych polskich myślicieli, którzy w swoich pracach badawczych zajmują się tą tematyką¹. Na podstawie tylu różnych definicji zostaną wydobyte elementy bazowe pojęcia eutanazji, które pojawiają się w niemal wszystkich przedstawionych definicjach.

Druga część niniejszego artykułu poświęcona zostanie omówieniu różnego rodzaju typologii zjawiska eutanazji. W tej części przedstawione zostaną dwa podstawowe podziały. Pierwszy z nich dotyczy sposobu działania, drugi zaś oparty jest o decyzję lub jej brak u osoby, która ma zostać poddana działaniu o charakterze eutanatycznym. Drugi rozdział niniejszego artykułu zakończony zostanie omówieniem innych rodzajów eutanazji, które najczęściej pojawiają się w literaturze poświęconej temu zagadnieniu.

Trzeci rozdział dotyczyć będzie korelacji pomiędzy eutanazją, a wolnością człowieka, która wyraża się w podejmowaniu przez niego różnorodnych decyzji oraz działań. Autor artykułu dołoży starań, aby wykazać, że eutanazja nie jest przejawem ludzkiej wolności, tylko się jej przeciwstawia, jej wypaczeniem..

1. Definicje eutanazji

Słowo eutanazja pochodzi z języka greckiego od słowa *euthanasia*. Jest ono utworzone z dwóch innych słów *eu* + *thanasia*. Słowo *eu* pochodzi od greckiego *eus*, które można rozumieć jako dobrze. Natomiast wyraz *thanasia* pochodzi od greckiego *thánatos*, które oznacza śmierć lub sen. Pojęcie eutanazja oznacza „śmierć dobrą”, „śmierć spokojną” bądź „śmierć szczęśliwą”². Jest to rozumienie dosłowne tego pojęcia, obecnie jednak toczą się dyskusje na temat definicji eutanazji oraz jej moralnej oceny³.

¹ Przedstawione zostaną poglądy m. in.: ks. prof. Tadeusza Ślipko SJ, Małgorzaty Szeroczyńskiej, Jacka Malczewskiego.

² M. Szeroczyńska, *Eutanazja i wspomagane samobójstwo na świecie. Studium prawno - porównawcze*, Kraków 2004, s. 22; Por. W. Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, <http://www.slovníkonline.pl/kopaliniski/25A78697A79C18F2C12565BE0043A0A3.php> [stan z 11.12.2016 r.].

³ Zob. J. Malczewski, *Z dziejów pojęcia eutanazji*, [w:] *Internetowe czasopismo filozoficzne*

W literaturze przedmiotu oraz różnego rodzaju słownikach nie występuje jedna definicja eutanazji. Wiele z pojawiających się definicji jest niewyczerpujących, ponieważ kładą one nacisk na jeden tylko aspekt działania eutanatycznego np. na motywację (działanie z litości). Część definicji pojawiających się w literaturze wzajemnie się wyklucza. Poniżej zostanie przedstawionych kilka wybranych definicji eutanazji.

Oksfordzki *"Słownik języka angielskiego"* wydany w 1988 roku eutanazję definiuje jako kierowane współczuciem, spowodowanie łagodnej, bezbolesnej śmierci osoby nieuleczalnie chorej i cierpiącej⁴.

We francuskim słowniku *"Le Robert"* z roku 1991, określa się eutanazję jako teorię, zgodnie z którą jest moralne i dopuszczalne powodowanie śmierci osób nieuleczalnie chorych, których zgon jest bliski, takie działanie jest możliwe jeśli chorzy bardzo cierpią⁵. W tym miejscu rodzi się pytanie: co oznacza, że osoby bardzo cierpią? Jest to bardzo subiektywna kwalifikacja, ponieważ dla niektórych wielkim cierpieniem może być już ból zęba lub podanie mu zastrzyków. Kolejnym problemem jest fakt, że natężenie bólu jakie odczuwamy jest niekomunikowalne innej osobie. Osoba cierpiąca nie jest w stanie w sposób dokładny przekazać drugiej osobie poziomu bólu jaki jest przez nią odczuwalny.

Niemiecki *"Słownik wyrazów obcych"* Leiseringa z 1994 roku, podaje dwa wyjaśnienia terminu eutanazja:

1. Sterbehilfe - czyli pomoc w umieraniu.
2. Zabijanie chorych psychicznie⁶.

Polska *"Wielka Encyklopedia PWN"* z roku 2002, eutanazję definiuje jako powodowane współczuciem zabicie nieuleczalnie chorego człowieka na jego żądanie. Ponadto encyklopedia dokonuje również podziału eutanazji na czynną, bierną, dobrowolną i niedobrowolną⁷. Różnego rodzaju podziałom eutanazji zostanie poświęcona następna część niniejszego artykułu.

W literaturze przedmiotu można również spotkać definicję eutanazji, jako pojęcia opisującego sytuację, w której osoba X powoduje pod wpływem współczucia dla nieuleczalnie chorej i cierpiącej osoby Y śmierć tej

"Diametros" nr 1, Kraków 2004, s. 12.

⁴ W. Ochmański, *Eutanazja nie jest alternatywą*, Wydawnictwo Salwator, Kraków 2007, s. 37.

⁵ Tamże, s. 37.

⁶ Tamże, s. 37.

⁷ *Wielka Encyklopedia PWN*, t. 8, Warszawa 2002, s 465 - 466.

osoby. Taka definicja eutanazji jest jednak bardzo ogólnikowa i wymaga doprecyzowania⁸.

"Słownik wyrazów obcych" z 2001 roku podaje, że dla zdefiniowania pojęcia eutanazji potrzebny jest czynnik motywujący działanie sprawcy, czyli współczucie oraz prośba osoby nieuleczalnie chorej⁹. Wydaje się jednak, że również i ta definicja w pełni nie wyczerpuje rzeczywistości, która opisuje termin eutanazja.

W "Nowym międzynarodowym słowniku Webstera" (wydanie V) znaleźć można określenie eutanazji jako sposobu postępowania lub działania prowadzącego bezboleśnie śmierć jako uwolnienie od bólu. Według tej definicji eutanazja jest zadaniem śmierci człowiekowi z litości, lub pewnego rodzaju "śmiercią z godnością" osób starszych i nieuleczalnie chorych¹⁰.

Również niektóre dokumenty Kościelne w pewien sposób definiują eutanazję. Dokumentem w szczególności poświęconym eutanazji jest "Deklaracja o eutanazji *Iura et bona*" wydana w 1980 roku przez Kongregację Nauki Wiary. Dokument ten w następujący sposób opisuje eutanazję: "[...] przez eutanazję rozumie się podjęte w celu zakończenia czyjegoś cierpienia działanie lub zaniechanie, które przez swoją naturę lub świadomy zamiar powoduje śmierć. Zachowanie eutanatyczne ocenia się tak na poziomie sprawcy, jak i zastosowanych przez niego środków"¹¹.

Również autorzy współcześnie zajmujący się problemem eutanazji, próbują ją w pewien sposób zdefiniować. Ks. prof. Tadeusz Ślipko SJ uważał, że eutanazja oznacza ogół zgonów wywołanych czynnościami będącymi "aktami bezpośrednio zabójczymi", czyli takimi aktami, które z uwagi na tkwiącą w nich wewnętrzną prawidłowość prowadzą człowieka nieuchronnie do śmierci. Natomiast poszczególne akty dokonywane przez odpowiedzialne podmioty określa się jako "działanie eutanatyczne"¹².

Z kolei Małgorzata Szeroczyńska proponuje następującą definicję eutanazji "Szeroko pojęty czyn eutanatyczny polega na pozbawieniu życia - po-

⁸ Por. B. Stoffell, *Voluntary Euthanasia, Suicide and Physician-Assisted Suicide*, [w:] H. Kuhse, P. Singer (red.), *A Companion to Bioethics*, Oxford 2001, 2742 - 279; por. J. Rachels, *Euthanasia*, [w:] T. Regan (red.), *Matters of Life and Death*, Toronto 1980, s. 28 - 32.

⁹ Zob. M. Szeroczyńska, *Eutanazja i wspomagane samobójstwo na świecie. Studium prawno - porównawcze*, Kraków 2004, s. 37.

¹⁰ Zob. S. Rosiński, *Eutanazja jako forma eugeniki we współczesnej praktyce medycznej*, Kraków 2001, s. 40.

¹¹ Kongregacja Nauki Wiary, *Deklaracja o eutanazji Iura et bona*, Rzym 1980, nr 2.

¹² Zob. T. Ślipko SJ, *Życie i płeć człowieka. Przedmałżeńska etyka seksualna. Etyczny problem samobójstwa*, Kraków 1978, s. 260.

przez bezpośrednie lub pośrednie spowodowanie śmierci, niezapobieżenie jej nadejściu, ewentualnie pomocnictwo w samodzielnym odebraniu sobie życia - człowieka cierpiącego (fizycznie lub psychicznie) przez sprawcę motywowanego współczuciem, działającego dla dobra tej osoby w celu zapewnienia jej godnej śmierci poprzez wybawienie jej do zła, jakie stanowi dla niej to cierpienie, i postępującego zgodnie z wolą (wyrażoną lub odtworzoną) tej osoby, a przynajmniej nie wbrew jej woli¹³. Wydawać by się mogło, że powyższa definicja eutanazji jest bardzo dokładna i szczegółowa, jednakże nawet i ona nie opisuje w pełni rzeczywistości jaką jest eutanazja. Pomija ona na przykład eutanazję dokonywaną bez zgody pacjenta.

W języku potocznym eutanazja oznacza określony typ działania, podejmowany w określonej sytuacji, którą charakteryzuje podwójny dramatyzm. Dotyczy ona osób, które znajdują się w stanie nieuleczalnej choroby, będące równocześnie skazane na cierpienie przekraczające przeciętną granicę ludzkiej wytrzymałości. Niekiedy cierpienie to jest przeżywane w warunkach, które są poniżające dla człowieka. Działanie eutanatyczne podejmowane jest również wobec ludzi, których życie zostało sprowadzone do wegetacji, pozbawionej jakiegokolwiek nadziei na lepszą przyszłość np. ludzie całkowicie znieoależniali. Ponadto działanie eutanatyczne dotyczy również osób dotkniętych jakąś głęboką deformacją fizyczną lub psychiczną np. dzieci chore na zespół Downa¹⁴. Zaprezentowana powyżej definicja jest bardzo szeroka, w jej zakres wchodzi działania na bardzo wielu grupach społecznych, od znieoależnialych staruszków rozpoczynając, a kończąc na zdeformowanych fizycznie lub psychicznie dzieciach.

Jak zostało wyżej ukazane zdefiniowanie pojęcia eutanazji nie jest łatwe, obecnie toczą się żywe dyskusje zarówno nad tym pojęciem, jak nad jej moralną oceną¹⁵. Mimo braku jednej powszechnie akceptowalnej definicji, w większości pojawiających się rozstrzygnięć terminologicznych można wyróżnić powtarzające się elementy:

- jej celem jest skrócenie ludzkiego życia,
- jest praktykowana w zinstytucjonalizowanym kontekście medycznym - życie pacjentów skracają lekarze, a nie np. krewni lub przyjaciele,
- opiera się na przekonaniu, że przyspieszona śmierć ma w jakiś spo-

¹³ M. Szeroczyńska, *Eutanazja i wspomagane samobójstwo na świecie. Studium prawno - porównawcze*, Kraków 2004, s. 57.

¹⁴ Zob. T. Ślipko SJ., *Spacerem po Etyce*, Petrus, Kraków 2010, s.162.

¹⁵ J. Malczewski, *Z dziejów pojęcia eutanazji*, [w:] *Internetowe czasopismo filozoficzne "Diametros"* nr 1, Kraków 2004, s. 12.

sób być dla pacjenta korzystna lub stanowić mniejsze zło niż to, co go czeka jeśli pozostanie przy życiu - z reguły dlatego, że oszczędzi mu się nieznośnych cierpień spowodowanych nieuleczalną lub ciężką chorobą lub pozwala mu to odejść z godnością¹⁶.

Podsumowując powyższe rozważania można stwierdzić, że na ogół eutanazja jest rozumiana jako zadanie śmierci osobie nieuleczalnie lub ciężko chorej, które motywowane jest skróceniem jej cierpień¹⁷. W podobny sposób eutanazję definiuje słownik psychologii, który podaje, że eutanazja jest to lekka i bezbolesna śmierć osób, które cierpią na niedający się opanować ból, towarzyszący w wielu nieuleczalnych chorobach¹⁸. Dość często błędnie utożsamia się eutanazję z eksterminacją. Również błędnie utożsamia się eutanazję z działaniami nazistów w czasie drugiej wojny światowej, których celem była eksterminacja narodu żydowskiego¹⁹. Eutanazja współcześnie jest również często utożsamiana z zabójstwem z litości²⁰, chociaż zwolennicy eutanazji nigdy nie nazwą jej zabójstwem.

2. Typologia eutanazji

Eutanazję można podzielić na: bierną i czynną. Eutanazja czynna polega na świadomym zachowaniu (np. podaniu specjalnych medykamentów, podaniu leków przeciwbólowych w nadmiernej ilości), którego celem bezpośrednim jest pozbawienie osoby cierpiącej życia²¹. Eutanazja czynna jest również inaczej nazywana eutanazją pozytywną²². Z kolei eutanazja bierna - inaczej zwana negatywną - polega na zaniechaniu dalszego sztucznego podtrzymywania życia osoby, która znajduje się w stanie terminalnym²³.

¹⁶ Por. J. Keown, *Euthanasia, Ethics and Public Policy. An Argument Against Legalisation*, Cambridge University Press, Cambridge 2002, s. 10.

¹⁷ Zob. W. I. Smith, *Forced Exit. Euthanasia, Assisted Suicide, and the New Duty to Die*, New York 1997, s. 25 - 26.

¹⁸ *Słownik psychologii*, I. Krucz, K. Skarzyńska (red.), Warszawa 2000, s. 201.

¹⁹ Zob. K. L. Vaux, *Debbie's Dying: Mercy Killing and the Good Death*, [w:] J. D. Moreno (red.), *Arguing Euthanasia. The Controversy over Mercy Killing, Assisted Suicide, and the "Right to Die"*, New York 1995, s. 37.

²⁰ J. Malczewski, *Z dziejów pojęcia eutanazji*, [w:] Internetowe czasopismo filozoficzne "Diametros" nr 1, Kraków 2004, s. 13.

²¹ Por. P. Singer, *Etyka praktyczna*, przeł. A. Sagan, Książka i Wiedza, Warszawa 2007, s. 204-208; por. R. Fenigsen, *Eutanazja. Śmierć z wyboru?*, Poznań 1994, rozdz. I-III.

²² Zob. M. Szeroczyńska, *Eutanazja i wspomagane samobójstwo na świecie. Studium prawno - porównawcze*, Kraków 2004, s. 50.

²³ Por. P. Singer, *Etyka praktyczna*, przeł. Sagan A, Książka i Wiedza, Warszawa 2007, s. 204-

W takim rozumieniu eutanazji biernej można byłoby ją utożsamić z zaprzestaniem uporczywej terapii²⁴. Nie jest to jednak aż tak oczywiste, zdania w tej kwestii są wśród etyków mocno podzielone. W encyklice "*Evangelium Vitae*" - która przytacza również fragmenty deklaracji o eutanazji "*Tura et bona*" wydanej przez Kongregację Nauki Wiary - można przeczytać, że czym innym jest rezygnacja z uporczywej terapii, a czym innym eutanazja bierna. Według encykliki zaprzestanie uporczywej terapii polega na zaniechaniu terapii nadzwyczajnej - prowadzonej przy użyciu nieproporcjonalnych środków - której poddany jest człowiek, znajdujący się w stanie agonalnym²⁵.

Mogłoby się wydawać, że powyższe dwie definicje: eutanazji i rezygnacji z uporczywej terapii są praktycznie tożsame, obydwie mówią o ulżeniu w cierpieniu człowiekowi, który znajduje się w fazie końcowej życia. Jednakże jeżeli przyjrzymy się dokładniej powyższym definicjom, da się zauważyć drobne, aczkolwiek bardzo zasadnicze różnice. Pierwszą z nich jest to, że eutanazja bierna polega na zaprzestaniu jakiegokolwiek działania, którego celem jest podtrzymanie osoby przy życiu (np. użycie respiratora). Zaprzestanie uporczywej terapii natomiast polega na zaprzestaniu działań uporczywych, których skutek jest niewspółmierny do użytych środków. Drugą różnicą jest brak tożsamości pomiędzy pojęciami: stan terminalny i stan agonalny. W skład stanu terminalnego wchodzi trzy okresy:

- okres przedterminalny,
- okres terminalny właściwy,
- okres umierania (agonii)²⁶.

Na podstawie powyższych rozważań należy stwierdzić, że pojęcie stanu terminalnego jest pojęciem szerszym, niż termin stanu agonalnego, więc nie można uznawać ich za tożsame. O osobach znajdujących się w hospicjum mówimy, że znajdują się w stanie terminalnym, a nie w stanie agonalnym, który jest ostatnią fazą stanu terminalnego oraz całego życia człowieka. Kolejną różnicą między zaprzestaniem uporczywej terapii, a eutanazją bierną jest cel. Celem eutanazji jest spowodowanie śmierci pacjenta, natomiast celem zaprzestania uporczywej terapii jest zaprzestanie używania

208; por. R. Fenigsen, *Eutanazja. Śmierć z wyboru?*, Poznań 1994, rozdz. I-III.

²⁴ Por. W. Wróbel, *Rezygnacja z uporczywej terapii w świetle polskiego prawa* [11], http://www.mp.pl/etyka/kres_zycia/show.html?id=46416 (stan z 17.05.2016).

²⁵ Zob. Jan Paweł II, *Evangelium vitae*, Rzym 1995, nr 65.

²⁶ Por. A. Brzostek, *Człowiek w obliczu cierpienia i umierania*, Katowice 2000 oraz por. M. Górecki, *Hospicjum w służbie umierającym*, Warszawa 2000.

środków, które przynoszą tylko cierpienie pacjentowi. Cierpienie pacjenta powodowane przez uporczywą terapię jest niewspółmierne do osiągniętych skutków kuracji. Zaprzestana może być tylko i wyłącznie uporczywa terapia, której skutki są nietrwałe i bolesne. Nie może być natomiast przerwana standardowa terapia, której skutki przynoszą poprawę stanu zdrowia lub zmniejszają odczuwalny ból. Chociaż zaprzestanie uporczywej terapii zakłada śmierć, to jednak nie jest ona głównym celem tego działania²⁷.

Konkludując powyższy fragment należy wyraźnie stwierdzić, że czym innym jest zaprzestanie uporczywej terapii, a czym innym eutanazja bierna.

Kolejna podstawowa typizacja eutanazji polega na wyróżnieniu eutanazji dobrowolnej (na życzenie pacjenta) oraz eutanazji niedobrowolnej²⁸. W przypadku eutanazji niedobrowolnej osoba jest zdolna do wyrażenia swojej woli, ale nie została zapytana o wyrażenie zgody na własną śmierć, albo w ogóle nie wyraża zgody na eutanazję. Niektórzy autorzy wyróżniają jeszcze eutanazję adobrowolną. Ten typ eutanazji ma miejsce gdy człowiek nie jest zdolny zrozumieć wyboru pomiędzy życiem i śmiercią. Przykładami eutanazji adobrowolnej są przypadki uśmiercania niemowląt po stwierdzeniu u nich niepełnosprawności w znacznym stopniu oraz osób nieuleczalnie chorych, które z powodu wypadków, chorób czy starszego wieku na stałe straciły zdolność do wyrażenia zgody lub sprzeciwu wobec eutanazji²⁹.

Australijscy uczeni G. Williams oraz M. Darke dokonują bardzo podobnego podziału eutanazji, czyniąc to również w oparciu o wolę osoby, która zostaje poddana eutanazji. Williams i Drake wyróżniają następujące rodzaje eutanazji, ze względu na "życzenie":

- involuntary euthanasia,
- non-voluntary euthanasia,
- voluntary euthanasia³⁰.

Involuntary euthanasia („mimowolna eutanazja”) ma miejsce wtedy, gdy pacjent jest pozbawiony życia wbrew swej woli. Non-voluntary eu-

²⁷ Zob. Jan Paweł II, *Evangelium vitae*, Rzym 1995, nr 65.

²⁸ Por. B. Stoffell, *Voluntary Euthanasia, Suicide and Physician-Assisted Suicide*, [w:] H. Kuhse, P. Singer (red.), *A Companion to Bioethics*, Oxford 2001, s. 272 - 279; por. J. Rachels., *Euthanasia*, [w:] T. Regan (red.), *Matters of Life and Death*, Toronto 1980.

²⁹ Zob. P. Singer, *Etyka praktyczna*, przeł. Sagan A, Książka i Wiedza, Warszawa 2007, s. 170-184.

³⁰ Zob. G. Williams, M. Darke, *Euthanasia Laws and the Australian Constitution*, The University of New South Wales 1997, vol. 20, no. 3, s. 647-648.

thanasia („niedobrowolna eutanazja”) jest zabójstwem pacjenta bez jego zgody lub sprzeciwu. Voluntary euthanasia („dobrowolna eutanazja”) ma miejsce wtedy gdy pacjent umiera na własne żądanie³¹.

Jak widać podział zaprezentowany przez Williams i Drake jest bardzo podobny do przedstawionego wcześniej podziału na eutanazję: dobrowolną, adobrowolną i niedobrowolną.

Przedstawione powyżej dwa rodzaje podziału eutanazji, ze względu na sposób działania osoby doprowadzającej do śmierci innego człowieka (eutanazja bierna i czynna) oraz ze względu na "życzenie" – wolę osoby, są dwoma podstawowymi podziałami eutanazji. Nie są to jednak jedyne podziały eutanazji. Można wyróżnić jeszcze np. eutanazję neonatalną, eugeniczną, ekonomiczną³² lub kryptanazję³³.

Pod terminem kryptanazji należy rozumieć uśmiercanie osób chorych, starych i kalekich, dokonywane bez ich woli oraz bez ich zgody³⁴. Etymologicznie, pojęcie to pochodzi z połączenia greckich słów *kryptos* + *thanatos*, które oznaczają tajny, ukryty (*kryptos*) i śmierć (*thanatos*)³⁵. U podstaw kryptanazji leży pojmowanie skrócenia życia cierpiącego, chorego człowieka jako czegoś dobrego. Chory jest pozbawiany życia w celu ulżenia jego cierpieniu, takie działanie jest rozumiane jako dobrodziejstwo dla chorego człowieka. Dlatego też w rozumieniu zwolenników kryptanazji, nikt nie ma prawa pozbawić cierpiących tego dobrodziejstwa, tylko z tego powodu, że nie są oni w stanie, z różnych przyczyn o nie poprosić³⁶. Pojęcie kryptanazji według wielu autorów jest zbliżone z pojęciem eutanazji niedobrowolnej³⁷.

Pojęcie eutanazji neonatalnej odnosi się do praktyki nieleczenia niepełnosprawnych niemowląt. Zwolennicy tego rodzaju eutanazji motywują

³¹ Zob. Tamże, s. 647 - 648.

³² M. Szeroczyńska, *Eutanazja i wspomaganie samobójstwa na świecie. Studium prawno - porównawcze*, Kraków 2004, s. 36 -58 oraz W. Bołoz, *Etyka chrześcijańska wobec problemów końca życia*, [w:] W. Bołoz, M. Ryś, (red.) *Między życiem a śmiercią: uzależnienia, eutanazja, sytuacje graniczne*, Wyd. Uniwersytetu Kard. S. Wyszyńskiego, Warszawa 2002, s. 122-134.

³³ Zob. K. Śmigacz, *Pojęcia i rodzaje eutanazji*, [w:] *III Studencka konferencja naukowa Wyższej Szkoły Prawa i Administracji w Rzeszowie*, Rzeszów 2015, s. 781.

³⁴ R. Fenigsen, *Eutanazja. Śmierć z wyboru?*, Poznań 1994, s. 41.

³⁵ Zob. R. Citowicz, *Prawnokarne aspekty ochrony życia człowieka, a prawo do godnej śmierci*, "Kodeks", Warszawa 2006, s. 56.

³⁶ Zob. K. Śmigacz, *Pojęcia i rodzaje eutanazji*, [w:] *III Studencka konferencja naukowa Wyższej Szkoły Prawa i Administracji w Rzeszowie*, Rzeszów 2015, s. 782.

³⁷ Por. W. Ochmański, *Eutanazja nie jest alternatywą*, Wydawnictwo Salwator, Kraków 2007, s. 44 - 46.

swoje działanie tym, że niepełnosprawne niemowlęta nie mają szans na godne życie. Eutanazja neonatalna inaczej nazywana jest również neoeutanazją³⁸. W pewnym sensie neoeutanazję również można zaliczyć do eutanazji niedobrowolnej, ponieważ dzieci poddane temu rodzajowi eutanazji nie są w stanie wyrazić zgody na swoją śmierć³⁹. Pojęcie neoeutanazji jest bardzo bliskie pojęciu aborcji. Jediną różnicę stanowi cenzus czasu, zabicie dziecka przed jego narodzeniem nazwane będzie aborcją, natomiast jeżeli zabite zostanie dziecko już narodzone - nazwane zostanie to neoeutanazją. Tak więc moment narodzin stanowi granicę pomiędzy tym, czy takie samo działanie nazwiemy aborcją, czy może eutanazją neonatalną.

Kolejnym rodzajem eutanazji jest eutanazja eugeniczna. Przykładem takiego rodzaju eutanazji było uśmiercanie chorych psychicznie podczas akcji T4 organizowanej przez nazistów⁴⁰. Ten rodzaj eutanazji jest eutanazją mimowolną lub bardzo rzadko eutanazją niedobrowolną. O tym, czy dana osoba ma zostać poddana eutanazji decyduje odpowiednia instytucja (np. komisja lekarska). To konkretna instytucja decyduje o tym czy życie danej osoby ma odpowiednią wartość, czy jej życie jest "godne życia".

Następnym rodzajem eutanazji jest eutanazja ekonomiczna. W tym przypadku, działanie eutanatyczne podejmowane jest ze względów ekonomicznych. Osoba chora zostaje pozbawiona życia, ponieważ jej dalsza egzystencja jest kosztowna dla społeczeństwa np. osoba będąca w stanie wegetatywnym nie wypracowuje żadnych dóbr, natomiast jej utrzymanie jest bardzo kosztowne. Eutanazję ekonomiczną można zaliczyć do eutanazji niedobrowolnej, rzadziej mimowolnej. Ma ona bardzo wyraźny charakter utylitarystyczny. Jeżeli człowiek chory nie jest już potrzebny społeczeństwu lub, co gorsza, stanowi dla niego obciążenie, można poddać go eutanazji nawet wtedy, gdyby wyraźnie się temu sprzeciwiał.

Jak zostało wyżej ukazane, pojęcie eutanazji nie jest jednoznaczne, dlatego też wyróżnia się różne rodzaje eutanazji. Podsumowując powyższy fragment, podziału eutanazji można dokonać przyjmując różnorakie kryteria. Podstawowymi wyznacznikami, w oparciu o które dokonuje się podziału działań o charakterze eutanatycznym są: sposób działania (eutanazja bierna i czynna) oraz взгляд na stanowisko podmiotu, który zostaje pod-

³⁸ Zob. K. Śmigacz, *Pojęcia i rodzaje eutanazji*, [w:] *III Studencka konferencja naukowa Wyższej Szkoły Prawa i Administracji w Rzeszowie*, Rzeszów 2015, s. 790.

³⁹ S. Rosiński, *Eutanazja jako forma eugeniki we współczesnej praktyce medycznej*, Kraków 2001, s. 45.

⁴⁰ Zob. M. Szymański, *Determinanty opinii studentów na temat eutanazji*, Gryfice 2012, s. 13.

dany eutanazji (eutanazja dobrowolna lub niedobrowolna). Są to podziały bazowe, jak zostało wyżej przedstawione nie są to jedyny możliwości typizacji zjawiska eutanazji.

3. Eutanazja jako przejaw błędnej koncepcji wolności człowieka

Doświadczenie ludzkiej wolności stanowi jedno z podstawowych doznań danych ludzkiej świadomości, jest ona atrybutem człowieka. Wolność stanowi jeden z czynników godności ludzkiej. Dzięki wolności człowiek może podejmować decyzje o tym czy działać, czy jednak nie. Może on również opowiedzieć się po stronie dobra, nawet wtedy gdy owo dobro w porównaniu z innymi dostępnymi człowiekowi dobrami jest mniej wartościowe. Inaczej mówiąc człowiek dzięki wolności może w swoich wyborach kierować się motywami słabszymi, nie zważając przy tym na motywy silniejsze⁴¹.

Osoby zajmujące stanowisko proeutanatyczne, w swoich wypowiedziach podkreślają wolność człowieka. Tak podkreślana wolność i niezależność człowieka wpływa z przyjmowanych przez niego przesłanek konkretnej koncepcji antropologicznej. Zwolennicy eutanazji swoje poglądy budują na fundamencie indywidualistycznej koncepcji człowieka, która zakorzeniona jest w materializmie. Na bazie takiej antropologii wyrasta koncepcja wolności, która nacechowana jest indywidualizmem. Tak pojmowana wolność nie dostrzega jednak związanego z nią ryzyka ambiwalentnych wyborów. Wola może być nakierowana na przedmioty dobre lub przedmioty tylko pozornie dobre, mało wartościowe lub wręcz niszczycielskie i zgubne. W strukturze woli nie ma mechanizmu, który by ją przed tymi wyborami ostrzegął. Co więcej, niedoskonałość ludzkiego poznania często naraża człowieka na dokonywanie wyborów błędnych, które mogą być podejmowane pod wpływem irracjonalnych motywów lub nastrojów chwili. Zdarza się również, że wola człowieka staje się przedmiotem zewnętrznej manipulacji, poprzez przedstawianie danej osobie zafałszowanego obrazu rzeczywistości⁴².

Rozważania zawarte w powyższym akapicie dowodzą, że w strukturze woli istnieje pewnego rodzaju ryzyko nieładu i niszczenia dobra, dlatego też musi istnieć w człowieku zakodowany w pewien sposób system regła-

⁴¹ Zob. T. Ślipko SJ., *Spacerem po Etyce*, Petrus, Kraków 2010, s.168.

⁴² Zob. Tamże, s.168 - 171.

mentacyjny. System ten powinien być skonstruowany na miarę człowieka, a jego zadaniem jest podporządkowywanie woli, pewnemu porządkowi normatywnemu. W tym momencie należy nadać wolności pewne ograniczenia, czego nie czynią jej indywidualistyczne koncepcje. Zwolennicy tych koncepcji uważają, że w wolności tkwi tajemnicza siła, która potrafi uzdrowić ją samą. Według nich wolność poprzez liczne złe wybory, pomyłki, naciski emocji dojdzie w końcu do prawdy i dobra⁴³. Takie pojmowanie wolności krytykował Jan Paweł II w encyklice *"Veritatis splendor"* oraz *"Evangelium vitae"*. Papież w swojej krytyce indywidualistycznej koncepcji wolności, wytyka jej błędy, które prowadzą do usprawiedliwienia przestępstw przeciwko życiu⁴⁴, ułatwia silniejszym ujarzmianie słabszych⁴⁵, zniekształca również życie społeczne oraz przeradza się w zwyrodniała i nikczemną wizję wolności⁴⁶.

Indywidualistyczne koncepcje wolności, którą tak krytykuje w swoich encyklikach Jan Paweł II można utożsamić z samowolą, która jest sama dla siebie ostateczną instancją, sama siebie weryfikuje, nic nie jest ponad nią. Jest ona wyemancypowana spod wszelakich zależności od porządkującego ją systemu regulacyjnego.

Bardziej odpowiednimi koncepcjami wolności wydają się być te, które przedstawiali m. in. Platon, Arystoteles czy E. Fromm. Platon uważał, że wolność jest istnieniem dobra, w którym dusza w celu własnego doskonalenia chce uczestniczyć⁴⁷. W nieco odmienny sposób ujmował wolność Arystoteles. Rozumiał on wolność również jako pewnego rodzaju dobro, w którym człowiek chce uczestniczyć, ale twierdził, że aby dokonać takiego wyboru potrzebny jest akt woli oraz szczególna zdolność podejmowania decyzji. Natomiast Erich Fromm zagadnieniu wolności poświęca książkę pt. "Ucieczka od wolności", stwierdza w niej, że wolności nie można rozumieć jako wolności od wszelkich wiodących zasad. Wolność jest wolnością do rozwoju zgodnego z prawami struktury egzystencji ludzkiej. Dla Fromma wolność oznacza posłuszeństwo zasadom, które rządzą optymalnym rozwojem jednostki⁴⁸. Tak ujętą wolność należy odróżnić od samowoli.

⁴³ Zob. Tamże, s.169.

⁴⁴ Zob. Jan Paweł II, *Evangelium vitae*, Rzym 1995, nr 4, 18.

⁴⁵ Zob. Tamże, nr 19.

⁴⁶ Zob. Tamże, nr 20.

⁴⁷ Zob. Platon, *Państwo X*, 617 d - e, tłum. W. Witwicki, Wydawnictwo Antyk, Kęty 2003.

⁴⁸ Zob. E. Fromm, *Ucieczka od wolności*, Warszawa 1970 oraz A. Kieszkowska, *Wolność, wybór, odpowiedzialność i zobowiązanie przed sobą i grupą w warunkach próbacji*, [w:] W. Ambrozika, A. Kieszkowska (red), *Tożsamość grupowa dewiantów a ich reintegracja*

Wolność w przeciwieństwie do samowoli, nie jest nieograniczona. Podstawowym ograniczeniem wolności jest wolność drugiego człowieka. Na podstawie powyższych definicji można stwierdzić, że człowiek jest wolny tylko wtedy, gdy wybiera dobro lub jak to ujął Fromm, to co służy rozwojowi człowieka. W podobny sposób wypowiadał się również św. Paweł: *"Wszystko mi wolno, ale nie wszystko przynosi korzyść. Wszystko mi wolno, ale ja niczemu nie oddam się w niewolę"*⁴⁹. W innym miejscu św. Paweł pisze na temat wolności, w kontekście grzechu, który zniewala⁵⁰.

Święty Paweł podobnie jak Platon, Arystoteles i Fromm uważa, że wolności nie można utożsamiać z samowolą. Niczym nieskrępowana wolność staje się samowolą, która jest karykaturą wolności. Wolność staje się samowolą kiedy jest pozbawiona wszelkich ograniczeń. W takim przypadku człowiek może czynić cokolwiek chce, nie respektując żadnych zasad i ograniczeń, w tym podstawowego ograniczenia swoje wolności jakie stanowi wolność drugiego człowieka.

Z tak rozumianą wolnością nie da się w żaden sposób pogodzić eutanazji. Zwolennicy działań proeutanatycznych podkreślają, że człowiek jest obdarzony wolnością i dlatego ma prawo decydować o samym sobie. Jeżeli uzna, że trzeba zakończyć swoje życie, stwierdzając, że ból, który mu towarzyszy jest nieznośny, ma do tego prawo. Na podstawie powyższych rozważań należy wyraźnie stwierdzić, że tak pojmowana wolność nie ma nic wspólnego z prawdziwą wolnością, a jest raczej jej karykaturą - samowolą. Wolność wiąże się z wyborem dobra, które służy rozwojowi człowieka. W tak rozumianą wolność w żaden sposób nie da się wpisać działań

społeczna, część II, Impuls, Kraków 2012, s.274.

⁴⁹ *Biblia Tysiąclecia*, 1Kor 6, 12, wydanie V, Poznań 2008.

⁵⁰ *"Wiemy przecież, że prawo jest duchowe. A ja jestem cielesny, zaprzędany w niewolę grzechu. Nie rozumiem bowiem tego, co czynię, bo nie czynię tego, co chcę, ale to, czego nienawidzę - to właśnie czynię. Jeżeli zaś czynię to, czego nie chcę, to tym samym przyznaję Prawu, że jest dobre. A zatem już nie ja to czynię, ale mieszkający we mnie grzech. Jestem bowiem świadom, że we mnie, to jest w moim ciele, nie mieszka dobro: bo łatwo przychodzi mi chcieć tego, co dobre, ale wykonać - nie. Nie czynię bowiem dobra, którego chcę, ale czynię to zło, którego nie chcę. Jeżeli zaś czynię to, czego nie chcę, już nie ja to czynię, ale grzech, który we mnie mieszka. A zatem stwierdzam w sobie to prawo, że gdy chcę czynić dobro, narzuca mi się zło. Albowiem wewnętrzny człowiek [we mnie] ma upodobanie zgodne z Prawem Bożym. W członkach zaś moich spostrzegam prawo inne, które toczy walkę z prawem mojego umysłu i podbija mnie w niewolę pod prawo grzechu mieszkającego w moich członkach. Nieszczęsny ja człowiek! Któż mnie wyzwoli z ciała, [co wiedzie ku] tej śmierci? Dzięki niech będą Bogu przez Jezusa Chrystusa, Pana naszego! Tak więc umyślem służyć Prawu Bożemu, ciałem zaś - prawu grzechu".* Tameże, Rz 7, 14 - 25.

o charakterze eutantycznym, chociaż eutanazja jawi się błędnie takiej osobie jako pewnego rodzaju "dobro".

Ważne jest również rozumienie zagadnienie cierpienia w kontekście wolności. Zwolennicy eutanazji uważają, że człowiek jest wart tyle, ile warte są dostępne mu dobra, cierpienie jednak jest radykalnym zaprzeczeniem tych wartości. Pojawiające się w życiu człowieka cierpienia, są jedynie elementem grozy w jego egzystencji, pewnego rodzaju siłą destruktywną i bezsensowną, chyba że pełni funkcję sygnalizowania choroby lub innego zagrożenia. W takim rozumieniu "moralnym" jest to, co rozum uzna za odpowiadające mu i pożyteczne dobro. Jeżeli człowiek przeanalizuje sumę dóbr i cierpień i wynik nie będzie korzystny, może dojść do wniosku, że jego "życie staje się niegodnym życia" i dalsza jego egzystencja jest pozbawiona sensu. Wtedy z pomocą przychodzi mu pewnego rodzaju filozofia wolności, w granicach której człowiek otrzymuje szansę wyboru, może on podjąć decyzję o odejściu z tego świata. Zakończyć swoje życie człowiek może samodzielnie lub poprosić o to specjalistów. W ramach takiej wolności może poprosić również osoby stanowiące prawo o podjęcie decyzji, która prawnie usankcjonuje eutanazję. Takie postępowanie odpowiada interesom osób dotkniętych cierpieniem, które uważają, że tylko przyspieszenie śmierci pozwoli im odejść z tego świata z "godnością"⁵¹.

Cierpienie jest złem fizycznym, z tego powodu powinno się podejmować działania, które mieszczą się w granicach ludzkiej wolności, aby to cierpienie zmniejszyć lub całkowicie wyeliminować jego źródło. Jak zostało wyżej ukazane działanie o charakterze eutanatycznym znacząco wykracza poza granice ludzkiej wolności. Ponadto błędem jest stwierdzenie, iż cierpienie powoduje, że życie ludzkie traci sens, nawet największe cierpienie nie jest w stanie pozbawić ludzkiego życia sensu. Sens ludzkiego życia w żadnym stopniu nie zamyka się wyłącznie w odczuwaniu lub nieodczuwaniu cierpienia. Człowiek nie zamyka się tylko w wymiarze materialnym, którego głównie dotyczy cierpienie. Człowiek jest też istotą duchową, a duch ludzki transcendentuje świat fizyczny, a w tym i cierpienie. Tak więc cierpienie nie może pozbawić ludzkiego życia sensu.

Podsumowując powyższy paragraf należy stwierdzić, że błędem jest pojmowanie eutanazji jako przejawu działania zakorzenionego w wolności człowieka. Błędna koncepcja wolności pozbawionej jakichkolwiek granic powoduje skonstruowanie wniosku, że każde działanie jest dozwolone po-

nieważ domaga się tego prawo poszanowania wolności człowieka. Człowiek jest wolny, więc nie może być w żaden sposób krępowany w swoim działaniu. Jak zostało wyżej wykazane na przykładzie myśli Platona, Arystotelesa, Fromma i św. Pawła taka koncepcja wolności jest błędna, wolność ma swoje ograniczenia. Człowiek jest prawdziwie wolny wtedy i tylko wtedy gdy wybiera to, co służy jego dobru oraz jego rozwojowi. Błędem jest również budowanie struktury moralnej, w której wolność jest najważniejszym weryfikatorem tego, czy coś jest moralnie dobre czy złe. Po pierwsze są czyny, które z samej swej natury są złe i nic tego faktu nie zmieni. Po drugie wolność związana jest z możliwością dokonywania konkretnych wyborów, a wybory mogą być dokonywane w oparciu o błędne przesłanki. Tak więc wola może być nakierowana na coś, co wcale nie jest najkorzystniejsze w danej chwili dla człowieka. Wola człowieka jest omylna, tak więc powiązana z nią wolność nie może stanowić fundamentalnego weryfikatora norm moralnych. Argumentowanie prawa do eutanazji wolnością przysługującą człowiekowi jest błędem, jest ono przejawem źle rozumianej wolności, jako rzeczywistości niczym nieograniczonej.

Streszczenie

W literaturze podmiotu nie występuje jedna definicja zjawiska eutanazji. Poszczególne definicje kładą nacisk na różne elementy związane ze zjawiskiem eutanazji np. na motyw takiego działania lub na sposób przebiegu procedury eutanazji.

Również nie ma jednej typologii eutanazji. Najpopularniejszymi podziałami jest podział eutanazji na: czynną i bierną; lub na eutanazję: dobrowolną i niedobrowolną. Oczywiście nie są to jedyne możliwości podziału zjawiska eutanazji.

Bardzo często w kontekście usprawiedliwiania zjawiska eutanazji pojawia się argument dotyczący wolności. Niestety ludzie posługujący się tym argumentem konstruują swoje przekonania o błędnej koncepcji wolności. Wolność w ich rozumieniu jest samowolą, która co najwyżej może pretendować do miana karykatury wolności. Człowiek w swojej wolności powinien dążyć do dobra i rozwoju, powinien natomiast unikać zła. A czym jak nie złem jest odebranie człowiekowi życia?

Słowa kluczowe: *bioetyka, aksjologia, eutanazja, wolność.*

⁵¹ Zob. T. Ślipko SJ., *Bioetyka. Najważniejsze problemy*, Petrus, Kraków 2012, s. 304 - 305.

The phenomenon of euthanasia in the horizon of human freedom

Summary

There is no one definition of the phenomenon of euthanasia in the literature of subject. Particular definitions emphasize various elements related to the phenomenon of euthanasia, for example the motive for such action or the way the euthanasia procedure proceeds.

There is also no one typology of euthanasia. The most popular divisions of euthanasia are: active and passive or: voluntary and involuntary. As is well known, these are not the only divisions of the phenomenon of euthanasia.

In the context of justifying the phenomenon of euthanasia, an argument about freedom appears very often. Unfortunately, people who use this argument construct their beliefs about the wrong conception of freedom. As they understand it, freedom is arbitrariness, which can at best claim to be a caricature of freedom. Freedom always strives for good and development, it can never lead to evil. And what if not evil is taking a person's life?

Keywords: *bioethics, axiology, euthanasia, freedom.*

Bibliografia

- Biblia Tysiąclecia*, wydanie V, Poznań 2008.
- Bołoz W., *Etyka chrześcijańska wobec problemów końca życia*, [w:] W. Bołoz, M. Ryś, (red.) *Między życiem a śmiercią: uzależnienia, eutanazja, sytuacje graniczne*, Wyd. Uniwersytetu Kard. S. Wyszyńskiego, Warszawa 2002.
- Brzostek A., *Człowiek w obliczu cierpienia i umierania*, Katowice 2000.
- Citowicz R., *Prawnokarne aspekty ochrony życia człowieka, a prawo do godnej śmierci*, "Kodeks", Warszawa 2006.
- Górecki M., *Hospicjum w służbie umierającym*, Warszawa 2000.
- Fenigsen R., *Eutanazja. Śmierć z wyboru?*, Poznań 1994.
- Fromm E., *Ucieczka od wolności*, Warszawa 1970.
- Jan Paweł II, *Evangelium vitae*, Rzym 1995.

Keown J., *Euthanasia, Ethics and Public Policy. An Argument Against Legalisation*, Cambridge University Press, Cambridge 2002.

Kieszkowska A., *Wolność, wybór, odpowiedzialność i zobowiązanie przed sobą i grupą w warunkach probacji*, [w:] W. Ambrozika, A. Kieszkowska (red.), *Tożsamość grupowa dewiantów a ich reintegracja społeczna, część II*, Impuls, Kraków 2012.

Kongregacja Nauki Wiary, *Deklaracja o eutanazji Iura et bona*, Rzym 1980.

Kopaliński W., *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, <http://www.slownikonline.pl/kopaliniski/25A78697A79C18F2C12565BE-0043A0A3.php> [stan z 11.12.2016 r.].

Krucz I. Skarzyńska K. (red.), *Słownik psychologii*, Warszawa 2000.

Malczewski J., *Z dziejów pojęcia eutanazji*, [w:] *Internetowe czasopismo filozoficzne "Diametros"* nr 1, Kraków 2004.

Ochmański W., *Eutanazja nie jest alternatywą*, Wydawnictwo Salvator, Kraków 2007.

Platon, *Państwo*, tłum. W. Witwicki, Wydawnictwo Antyk, Kęty 2003.

Rachels J., *Euthanasia*, [w:] T. Regan (red.), *Matters of Life and Death*, Toronto 1980.

Rosiński S., *Eutanazja jako forma eugeniki we współczesnej praktyce medycznej*, Kraków 2001.

Singer P., *Etyka praktyczna*, przeł. A. Sagan, Książka i Wiedza, Warszawa 2007.

Smith W. I., *Forced Exit. Euthanasia, Assisted Suicide, and the New Duty to Die*, New York 1997.

Stoffell B., *Voluntary Euthanasia, Suicide and Physician-Assisted Suicide*, [w:] H. Kuhse, P. Singer (red.), *A Companion to Bioethics*, Oxford 2001.

Szeroczyńska M., *Eutanazja i wspomagane samobójstwo na świecie. Studium prawnoprawne - porównawcze*, Kraków 2004.

Szymański M., *Determinanty opinii studentów na temat eutanazji*, Gryfice 2012.

Ślipko T. SJ., *Bioetyka. Najważniejsze problemy*, Petrus, Kraków 2012.

Ślipko T. SJ., *Spacerem po Etyce*, Petrus, Kraków 2010.

Ślipko T. SJ., *Życie i płęć człowieka. Przedmałżeńska etyka seksualna. Etyczny problem samobójstwa*, Kraków 1978.

Śmigacz K., *Pojęcia i rodzaje eutanazji*, [w:] *III Studencka konferencja naukowa Wyższej Szkoły Prawa i Administracji w Rzeszowie*, Rzeszów 2015.

Vaux k. L., *Debbie's Dying: Mercy Killing and the Good Death*, [w:] J. D.

Moreno (red.), *Arguing Euthanasia. The Controversy over Mercy Killing, Assisted Suicide, and the "Right to Die"*, New York 1995.

Wielka Encyklopedia PWN, t. 8, Warszawa 2002.

Williams G., Darke M., *Euthanasia Laws and the Australian Constitution*, The University of New South Wales 1997.

Wróbel W., *Rezygnacja z uporczywej terapii w świetle polskiego prawa*, http://www.mp.pl/etyka/kres_zycia/show.html?id=46416 (stan z 17.05.2016].